

JADIDCHILIK, MUXTORIYAT, MUSTAQILLIK

ЖАДИДИЗМ, АВТОНОМНОСТЬ, НЕЗАВИСИМОСТЬ

JADIDISM, AUTONOMY, INDEPENDENCE

Sabirdinov Akbar Gofurovich¹¹Farg'ona davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori**Annotatsiya**

Maqolada jadidchilikning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan ijtimoiy-siyosiy omillar yoritilgan. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlari Turkiston hayotida jadidlarining o'рни va ahamiyati tahlil etilgan. Turkiston Muxtoriyatining tashkil etilishi, uni ko'p o'tmay mustamlakachilar tomonidan qonga botirgan holda tarqatib yuborilishi, jadid adabiyotida ushbu xunrezliklarning aks etishi yoritilgan. Mavzuni tahlil etishda Mustafo Cho'qay o'g'li, Mahmudxo'ja Behbudiy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulhamid Cho'lpon asarlariga murojaat etilgan.

Аннотация

В статье описаны социальные и политические факторы, приведшие к возникновению джадидизма. Анализируется роль и значение джадидов в жизни Туркестана во второй половине XIX - начале XX века. Освещены создание Туркестанской автономной области, ее последующий кровавый роспуск колонизаторами, отражение этих кровопролитий в современной литературе. При анализе темы были упомянуты труды Мустафы Чокай оглы, Махмудходжи Бехбуди, Хамзы Хакимзаде Ниязи, Абдулхамида Чолпана.

Abstract

The article describes the social and political factors that led to the emergence of Jadidism. The role and importance of jadids in the life of Turkestan in the second half of the 19th century - the beginning of the 20th century is analyzed. The establishment of the Turkestan Autonomous Region, its subsequent bloody dissolution by the colonialists, and the reflection of these bloodsheds in modern literature are covered. In the analysis of the topic, the works of Mustafa Chokai oglu, Mahmudhoja Behbudi, Hamza Hakimzada Niyazi, Abdulhamid Cholpan were referred to.

Kalit so'zlar: jadidchilik, erk va ozodlik, islohotlar, Muxtoriyat, she'riyat, Turkiston, ilm-fan, maorif, idora usuli

Ключевые слова: жадидизм, свобода и свобода, реформы, автономия, поэзия, Туркестан, наука, образование, административный метод

Key words: jadidism, liberty and freedom, reforms, autonomy, poetry, Turkestan, science, education, administrative method

KIRISH

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlari o'lka hayotida ijtimoiy-siyosiy silsilalar, yangilanishlar davri sifatida tarix sahifalaridan o'rin oldi. Turkistonning oxir-oqibat chor Rossiyasi tomonidan istilo etilishi, boyliklarning tashib ketilishi, mustamlakchilik siyosati oqibatida taraqqiyotdan chetda tutib turilishi xalqning ahvolini g'oyat og'irlashtirdi. Jadidchilik ana shunday sharoitda – "ehtijoj farzandi" sifatida yuzaga keldi. Yurtning ziyolilari – jadidlar mustamlakachilar tomonidan olib borilayotgan shovinistik siyosatning mahalliy aholi uchun halokatli oqibatlarini chuqur angladilar, uni oldini olishga harakat qildilar. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Tarixdan ma'lum: Vatan va xalq taqdiriga nisbatan tahdidlar kuchaygan vaziyatda aynan millat fidoyilari – uyg'oq qalbli ziyolilar, shoir va adiblar, san'at namoyandalari, ma'naviyat va ma'rifat sohasi xodimlari jasorat bilan maydonga chiqqanlar. XX asr boshlarida xalqimizni ozodlik va ilm-ma'rifat uchun kurashga chorlagan jadid bobolarimizni eslaylik"[1,1].

ADABIYOTLAR TAHLILI

1917-yil 25-oktabrda bosh ko'targan "yangi bir balo – bolshevik balosi!" (Fitrat iborasi) dinga barham berish, milliy urf-odatlarini, tilni, o'tmishni unuttirish, mustamlakachilik sirtmog'ini qattiqrog' bog'lab, asoratda saqlash niyati bilan maydonga keldi. Bolsheviklar oktabr to'ntarishining dastlabki yillarida mustamlaka hududdagi xalqlarga to'la erkinliklar berish borasidagi va'dalarini bajarmadilar. Balki, so'z boshqa-yu ish boshqa qabilida faoliyat yuritdilar. Jadidlar o'sha paytdagi xorijiy davlatlarning idora usuli, maorif, madaniyat, ilm-fan sohasidagi yutuqlari bilan tanishdilar va Turkistonni ham ular qatorida ko'rishni orzu qildilar. Ona yurtlarida barcha sohalarda islohotlarni amalga oshirmay turib bunga erishish mumkin emas edi. Avvalo turli "hayriya jamiyatlari" yordamida yoshlarni xorijiy davlatlarga o'qishga jo'natib, milliy mutaxassislar tayyorlashni yo'lga

qo'ymoqchi bo'ldilar. Chor hukumati ham, sho'rolar ham bu maqsadni amalga oshishiga qarshilik qildi.

1917-yil 26-noyabrda Qo'qonda Musulmonlarning IV o'lka qurultoyida Turkiston Muxtoriyatining e'lon qilinishi ziyolilarning yurt mustaqilligi uchun tashlagan "go'dak qadami" edi. Buni juda yaxshi anglagan sho'ro hukumati bu orzuni qonga botirish bilan sarobga aylantirdi. Muxtoriyat 1918-yilning 19-22-fevral kunlari xoinona tajovuz bilan o'n ikki mingga yaqin mahalliy aholini qirish orqali tarqatib yuborildi. Keyin xorijga ketib, panohtopgan Turkiston Muxtoriyatining raisi Mustafo Cho'qay o'g'li "1917-yil xotiralari" kitobida shunday alamli satrlarni bitgan edi: "1917-yilgi Rusiya inqilobi ustidan o'n to'qqiz yil o'tdi. Bu inqilobni qanday sevinib, hovliqib qarshi olganimiz haligacha hammamizning esimizda turibdi. Ko'p turkistonliklar, ayniqsa qariyalar, 1917-yil inqilobini Rusiya bilan Turkiston orasida kechilmas zovur ochgan 1916-yil Turkiston qo'zg'olonining mantiqiy natijasi deb qabul etgan edilar. Yoziqki, bizning bu quvonchimiz uzoq surmadi. Inqilob bizning umidlarimizni yiqdi, ishonchimizni bitirdi, aldanganimizni ochiq ko'rsatdi... Keng yurtimiz qurbon bo'lgan o'z bolalarining qoni bilan suvlanib, ularning tani bilan qoplendi. Minglarcha Turkiston yigitlari yangi maska taqinib chiqqan eski mustamlakachilarga qarshi kurashib o'ldi. Minglarcha yosh Turkiston qahramonlari sovet Rusiya zindonlarida, surgunlarda chirimoqdalar. O'n minglarcha, hatto yuz minglarcha turkistonliklar inson kabi yashash imkoniyatini qidirib yurtlarini tashlab chiqishga majbur bo'ldilar. Bu tariqa sevinch, umidlar bilan qarshi olingan inqilob umumiy milliy fojiamiz shaklini oldi"[2,8].

1918-yilning dastlabki kunlarida yozilib, "Ulug' Turkiston" gazetasining 11-yanvar sonida e'lon qilingan Hamza Hakimzoda Niyoziyning "Turkiston Muhtoriyatina" she'rida

To'rt yuz yillik Romanov bitgach davlati,
Ko'tarildi asorat, xo'rlik zillati,
Nasib o'ldi millata qaytib shavkati,
Qutlug' bo'lsin Turkiston Muxtoriyati
Qutlug' bo'lsin Turkiston Muxtoriyati,
Yashasun endi birlashub islom millati!
Bugun Chingiz, Temurdek shohlar arvohi,
Dunyo yuzin titratgan askar sipohi,
Qichqurub der: "Turk o'g'li, o'lmang siz sohi!"
Qutlug' bo'lsin Turkiston Muxtoriyati,
Yashasun endi birlashub islom millati! [3,155]

tarzda olqishlangan, yurt ozodlikka chiqadi, deya umid bildirilgan edi. Yoki, Abdulhamid Cho'lponning "El bayrog'i" gazetasining 1917-yil 13-sonida Turkiston Muxtoriyat hukumatining e'lon qilinishi munosabati bilan yozilgan "Ozod turk bayrami" she'rida quyidagi o'tli satrlar bor edi:

Ko'z oching, boqing har yon!
Qardoshlar, qanday zamon!
Shodlikka to'ldi jahon!
Fido bu kunlarga jon!
Turkistonlik – shonimiz, turonlik – unvonimiz,
Vatan – bizning jonimiz, fido o'lsin qonimiz.
Turk beshigi – Turkiston!
Yeri oltun, tog'lari kon!
Bolalari qahramon!
Vatan uchun berur jon!
Turkistonlik – shonimiz, turonlik – unvonimiz,
Vatan – bizning jonimiz, fido o'lsin qonimiz [4,22-23].

Ushbu she'r o'sha kunlari varaqa tarzida nashr etilib, aholiga tarqatilgan va Muxtoriyat madhiyasi sifatida qabul qilingan.

NATIJA VA MUHOKAMA

Turkiston jadidchiligining asoschilaridan biri Mahmudxo'ja Behbudiy "Hurriyat" gazetasining 1917-yil 22-dekabrda e'lon qilingan "Turkiston muxtoriyati" nomli maqolasida yozadi: "Rus hamvatanlarimizning aksari muxtoriyat tarafdoridurlar. Zamoni hoziraning siyosatig'a qaraganda, Turkiston Muxtoriyatini rus majlisi muassisoni va ham muhokamai sulh bilandur, albatta,

ADABIYOTSHUNOSLIK

mustahkam etar. Bolsheviklarga kelguncha, bularning ham asl matlabi muxtoriyatli jumhuriyatdur. Ammo bular deydlarki, yerlik jumhuriyat bo'lmagan, ya'ni yer va amlok taqdim bo'lsun. Mana, bularning nutqi ixtilofi. Turkiston muxtoriyatchilari deydlarki, bir yerlik muxtoriyat tilaymiz va ham muni e'lon qilduk. Bizning yer va amlokimizning taqsimini xohlaydurganlarga butun jon va iymonimiz ila muqobala qilurmiz ham. Mana ey, xonanda, bil va ogoh bo'lki, muxtoriyat uchun, albatta, qon to'kilmaydur, ammo yer va amlokning taqsimi ustida, albatta, uzoq qon to'kursan. Zotan, muxtoriyat yer va amlok va dini mubin uchundur. Shunda bilmoq kerakki, butun Turkiston xalqi ittifoq etsa, qon to'kilmas. Yer va amlok ham taqsim bo'lmay qolur. Din ham rivoj topur. Ming karra dodu bedodki, ixtilof etmoq uchun ittifoq etganimiz va ixtilofimiz sabab ila badbaxtlikga duchor bo'lurmiz. Butun Turkiston ittifoq etsa, 15 millionlik bir quvvat olamga kelurki, munga yer titraydi. Agar so'zimni fahmlatolgan bo'lsam, o'zimni baxtlik hisoblardim"[5,496-497]. Shuningdek, bolsheviklarning muxtoriyatga tish-tirnog'i bilan qarshi ekanliklarini chuqur his etgan Mahmudxo'ja Behbudiy "Hurriyat" gazetasining 1918-yil 26-yanvar sonida "Qozoq qardoshlarimizga ochiq xat" bilan murojaat qiladi. Unda shunday satrlar o'rin olgandi: "Bovurlar! Bilingki, hozirda Turkistondagi barcha xalqlar uchun muxtoriyat e'lon qilindi va, siz bilingki, "Haq olinur, berilmas!" Ya'ni "Muxtoriyat"ni Turkiston bolalarining o'zi birlashib g'ayrat ila olurlar, albatta, boshqalar tarafidan berilmas. Boshqalarning qo'lidan kelsa, bermaslar. Biz bo'shlik qilsak va Turkistondagi xalqlar birlashib, muxtoriyat yo'lig'a sa'y qilmasak, albatta hozirgi qog'oz ustidagi muxtoriyatimizni ham yo'q qilurlar, bul albatta, shundaydur va bul so'zga xech kim ixtilof qilolmaydur. Endi ishlar shu holda ekan, biz hammamiz, ya'ni qirg'iz, qozoq, turkman, arab, fors, xullas, Turkistondagi, Qozog'istondagi va Turkmanistondagi barcha musulmonlar va ham mundagi yahudiy va xristianlar birlashib ittifoq ila shu muxtoriyatning amalga kelishig'a sa'y va ehtimom etmog'imiz lozimdur. Agarda bizga o'z boshimizga, shariat, urf va odatlarimizga muvofiq tirikchilik qilmoq kerak bo'lsa, hammamiz vaqtli nizo' va "manman"liqni qo'yib, hamma narsani esimizdan chiqarub, yolg'iz "muxtoriyat" uchun har narsamizni fido etmog'imiz lozimdur. Munday fursat va zamonning bizga qaytib kelishi ma'lum yo'q, qadrni bilib ishlamoq kerakdur. Vaqt o'tgandan so'ng o'kinmoq foyda etmas" [5,497-498]. Afsuski, Behbudiy ogoh etgan voqealar sodir bo'ldi. Kuchli qurollangan bolsheviklar tayoq, bolta, to'qmoq, pichoq bilan himoyaga o'tlangan muxtoriyatchilarni ayovsiz o'qqa tutdilar. Samarqand, Toshkent va Farg'onadan sho'ro askarlari yetib kelib Qo'qon har tomondan qurshab olindi. Shahar yonuvchi snaryadlar bilan to'pga tutilib, bir necha kun olov qurshovida qoldi. Mustafa Cho'qay o'g'li o'z xotiralarida afsus bilan yozadi: "Hayhot! Yana shu bizning hozirsizligimiz, jonli, texnikaviy kuchlarimizning ozligi, xalqimiz tabaqasida siyosiy tushuncha yetishmasligi qarshimizga chiqdi. Bizga bu baxtsizlikni son jihatdan oz bo'lsa ham kuchli tashkilot hamda mo'l qurolga ega bo'lgan dushmanimiz keltirdi. Muxtoriyatimiz ikki oygina yashadi va kuchli qurollangan dushman qarshisida yiqildi" [2,48].

XULOSA

Sho'ro hukumati ana shu tariqa jadidlarning erkin, ozod yurt qurish to'g'risidagi orzularini ilk palladayoq yo'qqa chiqardi. Bu orzuning amalga oshishini deyarli yuz yil ortga surib tashladi. So'ng turli hiyla-nayrang va qatag'onlar bilan jadidlarni jisman mavh etdi. Ularning tabarruk nomlariga yuzsizlarcha qora chaplab, avlodlar xotirasidan o'chirmoqchi bo'ldi. Ammo vaqt – odil hakam. Mazlum xalqlarning ko'z yoshlari, to'kilgan qonlari evaziga qurilan har qanday yovuz saltanat oxir-oqibat tanazzulga yuz tutishini tarix ko'rsatdi. XX asrning so'nggi o'n yilligida yurtimiz mustaqillikka erishib jadid bobolarimizning orzulari amalga oshdi. Ularning faoliyati, ijodi xolis bahosini oldi [6,34]. Bizning esa kelgusida fidoyi jadid bobolarimiz qutlug' nomlarini munosib baholash, arxiv hujjatlari ichida yashirib yotgan asarlarini xalqqa tanitish borasidagi qiladigan ishlarimiz ko'pdir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Республика Маънавият ва маърифат кенгашининг кенгайтирилган мажлисидаги нутқи. – "Халқ сўзи" газетаси. – 2023 йил 23 декабр.
2. Мустафо Чўқай ўғли. Истиқлол жаллодлари (1917-йил хотиралари). – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992.
3. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Тула асарлар тўплами. Беш томлик. Иккинчи том. – Тошкент: Фан, 1988.
4. Чўлпон. Асарлар. IV жилдлик. I жилд. – Тошкент: Akadempnashr, 2013.
5. Маҳмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. I жилд. – Тошкент: Akadempnashr, 2021.
6. Сабирдинов А. Маънавият ва маърифат чашмалари. – Тошкент: Akadempnashr, 2016.